

*О. В. Бондар-Підгурська,
к. е. н., доцент, Полтавський університет економіки і торгівлі*

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ЯК ОСНОВА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА СТАЛОГО ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Розроблено механізм формування середнього класу з врахуванням його життєво важливих інтересів, який є основою стійкості усіх розвинутих держав та достовірним індикатором ефективності реформування національної економіки, що сприятиме сталому інноваційно-інвестиційному розвитку та конкурентоспроможності країни.

The mechanism of forming of middle class is already developed taking into account its vital interests. And it's a basis of firmness of all developed countries and reliable indicator of efficiency of reformation of national economy, which will assist permanent innovative investment development and competitiveness of a country.

Ключові слова: середній клас, стратифікація, інноваційний розвиток, конкурентоспроможність, економіка, реформування.

ВСТУП

Останні часом питання ролі, значення та механізмів формування "середнього класу" все більше привертають увагу вчених різних країн. Таке підвищення уваги, на думку сучасних фахівців, зумовлене низкою аспектів.

По-перше, середній клас є символом соціальної держави. Ступінь розвитку середнього класу є своєрідним індикатором ступеня розвиненості ринкової економіки в країні та сталості процесів ринкових перетворень. По-друге, становлення міцного середнього класу, представники якого є основними платниками податків, розглядається як запорука підвищення інвестиційної активності населення та можливості збільшення обсягів реалізації державних соціальних програм через зростання надходжень до державного бюджету. По-третє, сформований потужний середній клас є визначальною характеристикою політичної стабільності в суспільстві і виступає одним з важелів впливу на формування позитивного іміджу країни в світі [1]. Тому однією з найголовніших соціальних проблем успішного інноваційного розвитку держави є такий розвиток середнього класу, що перетворює його у стан кількісно переважаючого.

Науковці справедливо зазначають, що проблеми формування та ідентифікації середнього класу в сучасних країнах з перехідною економікою, в тому числі в Україні, зумовлені наявністю загальних соціально-політичних явищ, які пов'язані з незавершеністю трансформаційних процесів, що відбуваються в цих країнах. При цьому значною мірою процес кількісних оцінок та визначення структури середнього класу в суспільстві ускладнюється наявністю в сучасних західних моделях великої кількості його стратифікаційних критеріїв.

Отже, процеси реформування національної економіки, пов'язані з реалізацією інноваційної моделі розвитку, супроводжуються стратифікаційними перетвореннями, актуалізуючи при цьому проблеми механізмів формування середнього класу — основного генератору інноваційного процесу та носія демократії у суспільстві.

Основи сучасного розуміння суті середнього класу як соціально-економічної категорії закладено в роботах Арістотеля й Платона [2], пізніше в дослідженнях К. Маркса [3], Ф. Енгельса, М. Вебера, Р. Дарендорфа, Дж. А. Тойнбі, Л. Ерхарда та ін.

Феномен середнього класу в транзитивній економіці розглядався в роботах Е. Аврамової, О. Александрова, А. Андрєєва, Ю. Васильчука, М. Военкова, Л. Григор'єва, Г. Дилігенського, Т. Заславської [4], В. Іноземцева, Т. Космарської, Т. Малєвої, В. Радаєва, Л. Романенко, В. Федотової.

Значний внесок у проблему формування середнього класу в країнах ринкової трансформації зробили й українські вчені-економісти А. Базилюк, О. Барановський, Н. Борецька, Є. Воробйов, А. Гальчинський, В. Геєць, І. Гніденко, В. Гошовська, А. Гриценко, Г. Задорожний, Ю. Зайцев, Т. Кір'ян, В. Кузьменко, В. Лагутін, Е. Лібанова, Т. Лучко [5], В. Мандибура, В. Паламарчук, Т. Осташко, В. Савчук, Ю. Саєнко, А. Соввов [6], С. Тютюнникова, М. Шаповал, Н. Шиловцева, О. Яременко та ін.

Однак, недостатньо висвітленими залишаються питання щодо механізмів формування середнього класу, з позиції задоволення життєво важливих інтересів як основи конкурентоспроможної економіки та сталого

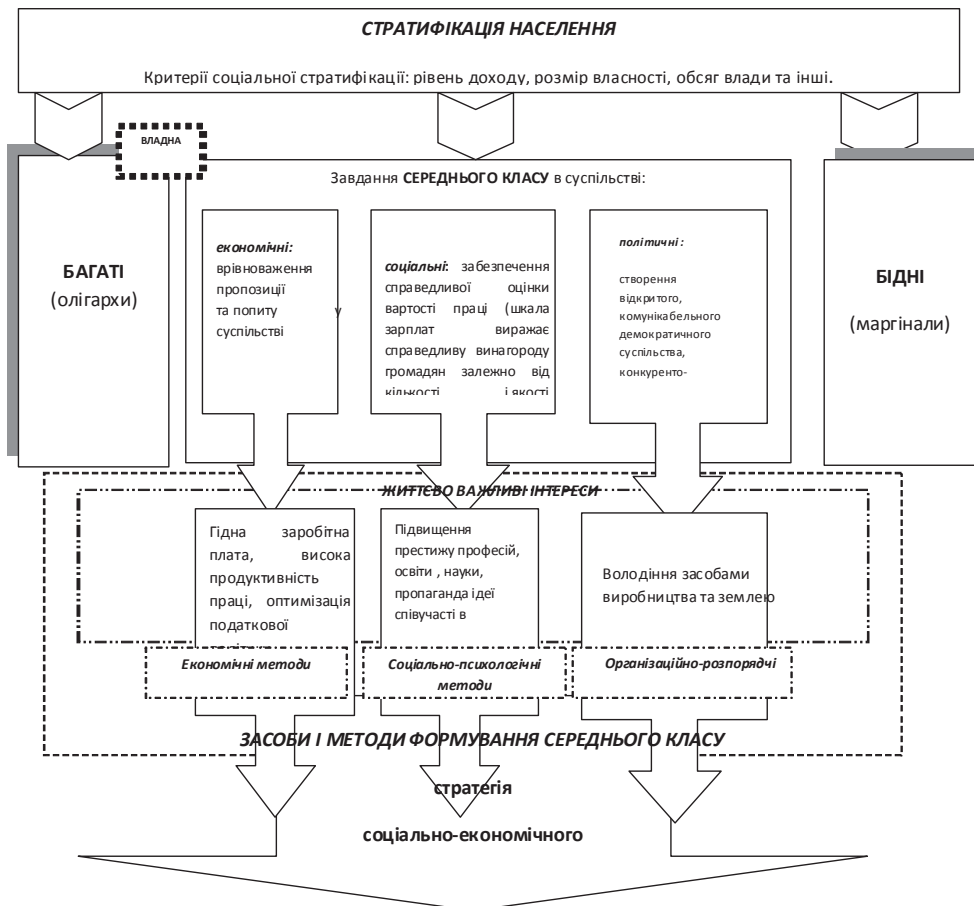

Рис. 1. Механізм формування середнього класу, виходячи з виконуваних ним завдань в контексті оптимізації соціальної стратифікації (розробка автора)

інноваційного розвитку України, що потребує подальших теоретичних та практичних досліджень.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є розробка механізму формування середнього класу, виходячи з виконуваних ним завдань та задоволення життєво важливих інтересів, як основи конкурентоспроможної економіки, запоруки соціально стійкої держави та сталого інноваційного розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ

Так історично склалося, що у кожному цивілізованому суспільстві існують, як правило, три групи населення: бідні, середній клас і дуже багаті (до них належать олігархи).

Бідними є сім'ї, які купують лише товари першої необхідності.

Середній клас представлений сім'ями, які повністю задовольняють попит на товари першої необхідності і купують товари тривалого вжитку. Їх купівельна спроможність більша за мінімум. Вони можуть забезпечити себе побутовою технікою, одержати і сплатити кредит на житло, автомобіль, а також спрямувати кошти на відпочинок, організацію праці, створення малих підприємств, накопичення заощаджень тощо.

Багаті мають можливість купити будь-які товари: дорогі речі, дорогі картини, дорогі автомобілі. Вони можуть будувати розкішні особняки, створювати капітал та великі підприємства тощо.

На нашу думку, поряд з існуючими групами населення доцільно виділити ще одну — владну еліту, яка багато в чому визначає майбутню долю розвитку держави. Саме до її складу повинні входити видатні новатори та втілювачі інноваційних технологій (рис. 1).

Питання в тому, хто домінує і визначає суть, природу держави.

Поряд з цим, результати історичного розвитку розвинених західних країн, досліджені Т.І. Лучко свідчать, що прогресуючого поділу суспільства на багатих і бідних в цих державах не було. Навпаки, в індустріальному суспільстві саме досягнутий рівень виробництва створив основу для масового споживання, що автоматично зміцнювало позиції середнього класу та сприяло підвищенню життєвого рівня більшості населення [5]. Тому на цей час актуальною стала теорія соціальної стратифікації, провідне місце в якій займає концепція "середнього класу".

На думку І. Юхновського [7], "панівний середній клас, є самоузгодженою, самоутримуючою частиною більшості суспільства. З економічного погляду, в такому суспільстві врівноважуються пропозиція і попит, із соціального — забезпечується справедлива оцінка вартості праці (шкала зарплат виражає справедливий винагорода громадян залежно від кількості і якості вкладеної праці); з політичного — таке суспільство є відкритою, комунікабельною демократією, конкурентоспроможною із зовнішнім світом". Усі ці ознаки характеризують сутність середнього класу і, на нашу думку, визначають його головні завдання у суспільстві (рис. 1).

Зважаючи на те, що середній клас робить вагомий вклад до економічного зростання шляхом підтримки мотивації до підприємницької діяльності, достатнього освітнього рівня, професіоналізму та соціальної свідомості, можна стверджувати, що саме ця група населення виступає основою усіх розвинутих країн та чинником сталого інноваційного розвитку. Проте слід зазначити, що середній клас не виникає автоматично, а є результатом цілеспрямованих зусиль держави, тому позитивні тенденції у соціальній стратифікації суспільства, пов'язані з його зростанням доцільно, вважають достовірним індикатором ефективності реформування національної економіки. При цьому потрібні дієві інструменти та механізми зменшення соціального розшарування в суспільстві.

Отже, з метою створення умов для економічного розвитку та забезпечення соціальної стабільності обов'язковою складовою має бути формування нової соціальної групи — середнього класу.

Процес формування середнього класу відноситься до числа базових соціальних процесів, він є основою суспільства усіх розвинутих країн і робить значний внесок до економічного зростання шляхом демократичних засад, що й зумовлює необхідність його чисельного збільшення.

Проте, середній клас в Україні, на думку Саввова А.І., що визначається за принципами володіння майном (засобами виробництва, контролю за робочою силою, освітнього статусу та кваліфікації), складається з представників підприємців, держуправлінців та професіоналів з різних спеціальностей, менеджерів, в Україні не перевищує 12—15% працюючого дорослого населення, а відносно європейських стандартів він стано-

Таблиця 1. Результати анкетування
"Відношення до середнього класу" респондентів України у 2002–2006 роках*** (у %)

* Рівень незадоволених у суспільстві — розраховується як сума респондентів, які "точно знають, що вони не є середнім класом" та групи тих, що "важко відповісти" з похибкою $\pm$ 4% [9].

** жирний шрифт позиціонує переважачу кількість респондентів певного статусу.

*** Складено автором на основі даних Держкомстату України за 1998—2009 рр. [10].

виль лише 7% [6, с.51]. Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова підтверджує негативний вплив фінансової кризи саме на представників середнього класу, яких за всіма ознаками (кваліфікаційними, майновими, освітніми) було не більше 17% [8]. А прес-служба Національного форуму профспілок України констатувала "фактичну відсутність середнього класу, існування якого у нормальному суспільстві зазвичай вирішує проблему розриву між заможністю і бідністю. У 2011 році 1-4% населення України є багатими і дуже багатими і 96-99% є бідними і дуже бідними. Більше 2/3 національного багатства зосереджено у руках сотні сімей" [9], що й є владними елітами.

Отже, з наведеного вище ми дійшли висновку, що оцінки реальної та потенційної чисельності середнього класу, критерії чисельності ідентифікації та визначення його структури мають достатньо дискусійний характер. Однак найбільш комплексний підхід до стратифікаційних критеріїв, на нашу думку, застосовує державний експерт Апарату Ради національної безпеки і оборони України Медведенко І.В. [1], яка всі можливі критерії поділяє на три групи:

- матеріальні (обсяги поточних доходів та витрат, забезпеченість товарами довготривалого вжитку, володіння майном, у т. ч. нерухомим, схильність до нагромадження);

- освітньо-кваліфікаційні (освітній та професійно-кваліфікаційний рівень, соціальний статус);

- психологічні (самоідентифікація, зацікавленість в підтримці соціального порядку та стабільності, соціально-професійна мобільність).

Разом з тим, досліджуючи це питання, доцільно звернути увагу на результати опитування, проведені Держкомстатом [10] у найсприятливіший для України час — 2002—2006 роки, які дозволяють констатувати, що важливішою характеристикою представника середнього класу, респонденти вважають: 1) середній рівень доходу (61,8%); 2) необхідність володіння певним набором предметів довгострокового користування (автомобіль, телевізор тощо) — 20,1%; 3) бути власником нерухомості (19,9%); 4) здатність розраховувати лише на себе (21,8%).

При цьому важливо відмітити той факт, що, незважаючи на суттєве зростання доходів населення (упродовж 2005 року наявних — на 35%, реальних — на 19%) лише на 0,2 в.п. (порівняно з обстеженням 2004 року) збільшилась питома вага респондентів, які відносять себе до представників середнього класу (20,6% відповідей). А свою належність до середнього класу респон-

денти мотивують тим, що вони мають: 1) середні доходи (66,7% опитаних); 2) вищу освіту (32,9%); 3) нерухомість (28,7%); 4) розраховують лише на себе (34,2%). Причому питома вага тих, хто визначає належність до середнього класу через наявність середніх доходів та вищої освіти, збільшилась відповідно на 3,9 та 5,1 в.п. порівняно з 2004 роком. На 4,9 в.п. у 2006 році зменшилась кількість тих, хто не відносить себе до середнього класу (58,4% респондентів), не змогли визначитися 21,0%. Такий розподіл відповідей, на думку фахівців Держкомстату, свідчить про певне поліпшення ситуації, але вказує на досить слабкі передумови для створення заможного прошарку суспільства, що пов'язано зі значним рівнем розшарування населення за доходами [10].

Дослідивши той факт, що погляди українських респондентів щодо оцінки доходу своєї сім'ї з роками стають, на жаль, більш песимістичними, можна передбачити достатньо примарні перспективи подолання бідності, згідно з теорією ноосфери В.Вернадського [11] та теорією подолання кризових явищ П.Самуельсона (зокрема, теорія впливу настрою населення на економіку країни) [12]. Так, очікували, що він буде вищим, ніж сьогодні 8,6% (у 2004 році 12,2), нижчим, ніж зараз — відповідно 9,8% (у 2004 році — 8,4%). Крім того, той факт, що не змогли висловити свою думку стосовно оцінки доходу своєї сім'ї через рік 62,2% респондентів, а 19,3% вважають, що він буде таким, як зараз підтверджує високий рівень нестабільності соціально-економічного розвитку України навіть у найсприятливіший для держави період [10].

Поряд з цим, на нашу думку, є сенс звернути увагу на достатньо високий рівень незадоволених у суспільстві у 2002—2006 роках — найсприятливіший період, який вже свідчить про майбутні погіршення структури соціальної стратифікації українського суспільства, а також інші можливі перешкоди та негаразди. Тобто високий рівень незадоволених у суспільстві у 2002—2006 роках став індикатором високого рівня збіднення населення у 2011 році — 96—99% [9]. (табл. 1).

Зважаючи на той факт, що більшість фахівців розглядають формування середнього класу як важливий критерій ефективності економічних та соціальних реформ, а соціальна структура українського суспільства на сучасному етапі все ще характеризується крайньою нестійкістю, поляризацією доходів та розшарування суспільства, ми цілком згодні з думкою академіка Д.С. Львова [13, с. 22—23], який вважав, що головною метою для держави має бути економіка, основна рушійна сила якої буде принципово інша у порівнянні з

ринковим суспільством масового споживання. Замість прагнення до багатства та його символічним вираженням — прагнення до високої якості життя, яку неможливо досягти індивідуально, не підвищуючи одночасно якість життя оточуючих. Тут повинен спрацювати принцип: "кращий спосіб допомогти собі — це допомогти слабшому". Мова не йде про створення суспільства, де залік ведеться по останньому. Тобто якість життя суспільства, на думку вченого, має визначатися розмаїттям життєвих благ, які можуть бути гарантовані кожному його члену. Включаючи і таке благо, як праця не тільки заради заробітку. І таке благо, як час, вільний від праці заради заробітку. Цим гарантованим пакетом і повинна в кінцевому рахунку вимірюватися ефективність економіки. Відступ від цих принципів неминує веде до руйнування духовної основи суспільства, до його соціального виродження.

Отже, колективістські започаткування Д.С.Львов вважає своєрідним генетичним кодом цивілізованого суспільства. Академік, ґрунтуючись на законі аналогій, проводить порівняння розвитку економіки з розвитком біологічних систем: якщо в живому організмі порушується механізм оптимального розподілу корисних речовин у окремих клітинних структур, то виникають збої в життєдіяльності системи в цілому. Загальновідомий в економіці принцип оптимальності Парето є досить універсальним і стосовно до клітинних структур. Розвиток одних структур за рахунок інших неминує призводить до виродження. Виникає ракова пухлина, яка губить довколишні клітини, а потім і весь організм.

Точно так само це відбувається і в суспільстві, в якому ліберальний принцип індивідуальної всюдозволеності є визначальним. Таке суспільство приречене на руйнування. Це об'єктивний закон, з яким не можна не рахуватися. Ось що з цього приводу пише один з наших провідних генетиків академік Е. Н. Свєрдлов: "... Людина в процесі еволюційного розвитку тільки і вижила тому, що існувала в суспільстві собі подібних ... Кожен із нас — маленький атом, який смертний. Лише генофонд в цілому безсмертний. Він змінюється, але живе. Вже тільки тому не можна оголошувати інтереси особистості вище за інтереси суспільства" [14].

Крім того, підтвердженням думки видатних науковців, яку ми, беззаперечно, підтримуємо та намагаємося цілеспрямовано запропонувати, є слова видатного німецького економіста і соціального мислителя ХІХ століття Фрідріха Ліста: "Світ багатства не існує! Тільки уявлення про духовне або живе може бути поєднане з поняттям про світ ... Усуньте духовну першопричину, і все, що називається багатством, перетвориться лише в мертву матерію" [15]. Саме такий концептуальний підхід доцільно, на нашу думку, покласти в основу оптимізації соціальної стратифікації з метою створення ефективного механізму формування середнього класу. При цьому, однією зі складових такого механізму є інтеграція економічних методів управління з відповідними заходами, що дозволить отримати очікуваний позитивний результат (рис.1).

Підтвердженням вищезазначеного є практика трансформації та досвід розвитку економіки інших країн світу. Так, Американський економіст і публіцист, лауреат Нобелівської премії з економіки (2008) П. Кругман про історію зниження соціального розшарування і появу середнього класу в Америці писав наступне: "В 1920-і роки оподаткування не дуже обтяжує багатих американців. Найвища ставка прибуткового податку дорівнювала всього 24%. Однак, з розгортанням Нового курсу багаті зіткнулися з податками, вкрай високими не тільки в порівнянні з 1920-ми роками, а й за сьогоднішніми мірками. Верхня планка прибуткового податку була піднята до 63% в період першого президентства Ф.Д. Рузвельта і до 79% — у роки наступного. Це призвело до того, що багатство стало менш концентрованим: в 1929 році найбільш заможна одна десята відсот-

ка американців володіла більш ніж 20% національного багатства, а в середині 1950-х — лише 10% ". В результаті протягом життя лише одного покоління американців з кінця 1920-х до середини 1950-х в Америці з'явився потужний середній клас, який отримував високі зарплати, що мав якісне медичне забезпечення, а також можливість жити у власних, хай і невеликих, будинках, та пересувався на недорогих власних автомобілях [16].

Таким чином, каталізатором формування середнього класу в Україні, а також дієвим політико-економічним інструментом, що призведе до збільшення його чисельності та зменшення соціального розшарування в суспільстві є прозоре та правдиве оподаткування доходів представників багатих верств населення [17]. А це, в свою чергу, прискорить розвиток економіки, підвищення зарплат і появу нових технологій.

Виходячи з даних пресслужби Національного форуму профспілок України [9], які констатують найгострішу проблему, сьогодні в державі: "бідними є ті, хто працює", доцільно говорити про другу складову механізму формування середнього класу в державі, що виходить з його соціальних завдань — забезпечення справедливої оцінки вартості праці (шкала зарплат виражає справедливу винагороду громадян залежно від кількості і якості вкладеної праці). Тобто впровадження поєднання соціально-психологічних методів управління з відповідними заходами дозволить вирішити питання задоволення життєво важливих інтересів представників середнього прошарку (рис. 1).

Необхідність втілення вищезазначеного зумовлена й тим фактом, що протягом 2011 року в Україні продовжувалася політика знецінення праці. Навіть якщо у будь-кого є робота, то це не означає, що він буде жити заможнo або хоча б добре. За даними ООН, середня вартість споживчого кошика для однієї людини має становити 17 доларів на день. Для України це означає, що якщо зарплата працівника складає приблизно 510 доларів, то він перебуває на межі бідності. Враховуючи, що середня заробітна плата в Україні у жовтні 2011 року, за даними Держкомстату України, становила 2729 грн. (341 дол.), виходить, що "заробіток по-українськи" у півтора рази нижчий, ніж межа бідності в сусідніх європейських країнах. Інакше кажучи, у 2011 році склалася така ситуація, що більшість з тих, хто працює, лише виживають [9].

На нашу думку, ця тенденція склалася історично і тут доцільно згадати, що на старті реформ була ідея у економічній науки, суть якої полягала в тому, що головною диспропорцією, яка стримує економічне зростання і якість економіки була недопустимо низька заробітна плата найманих працівників. Низька не взагалі, а по відношенню до нашої невисокої, у порівнянні з провідними західними країнами, продуктивністю праці. Генераторами цієї ідеї були провідні фахівці СРСР кінця 70-х початку 80-х років, висловивши її у Комплексній програмі науково-технічного прогресу.

Тепер стосовно питання про престиж і стимули для творця нового знання, що надзвичайно важливо в період реалізації інноваційно-інвестиційної моделі розвитку України, а також побудови нової економіки. Професор Д.С. Львов виокремлює важливу, пов'язану з цим аспектом особливості нинішнього періоду: "Світова тенденція така, що при переході до економіки знань стрімко зростає роль інтелектуальної складової праці в загальному обсязі витрат, і саме тут змінюється сам підхід до оцінки праці творця нового знання, що й відображає одну зі специфічних особливостей економіки знань. Якщо в класичній теорії ціна того чи іншого ресурсу або продукту визначається гіршими з наявних умовами виробництва, то в економіці знань, через її відмінні особливості, цінність праці творця нового знання вже ніяк не може замикатися на гірші умови використання. Знання не має обмежень, і в кінцевому рахунку і формує ціну товару. І через це, ціна праці творця нового знання не

може пов'язуватися зі специфічними умовами оплати праці в тій чи іншій національній економіці. Ціна цього специфічного товару виходить за національні рамки і, в кінцевому підсумку, природно орієнтується не на найгірші або середні умови виробництва в тій чи іншій країні, а на найкращі в світовому масштабі".

Ми підтримуємо думку академіка Д.С. Львова, що праця творця нового знання повинна оцінюватися за рамками національних обмежень за кращими умовами, які склалися сьогодні в країнах-лідерах науково технічного прогресу. Тут повинен діяти той же принцип, що і з оплатою праці видатних спортсменів, діячів культури і мистецтва. Це означає, що справжні творці нових знань у нас в країні повинні економічно підтримуватися державою на рівні оплати праці в передових у науковому плані країнах світу, тобто їх зарплата має бути у нас на порядок, а, може, і два три порядки вище, ніж зараз.

Що ж стосується джерел додаткового фінансування праці творців нових знань, то питання, запевняє академік, елементарно просто може бути вирішене в нинішній системі бюджетних відносин. Для цього необхідно тільки змінити механізм первинного розподілу чистого доходу: підвищити навантаження на надприбутки крупного бізнесу, а також на нерухоме майно і землю, що належить окремим його представникам [13, с.36].

Крім того, стає очевидним той факт, що цілеспрямоване формування середнього класу має бути закріплене відповідними законами, постановами і звичаєвими заходами. Бо, згідно з результатами комп'ютерного моделювання, що досліджені І. Юхновським [7], якщо в суспільстві з панівним середнім класом допустити лібералізм вільного ринку, то в результаті система скочується до бімодального суспільства, де переважна більшість населення — бідні, а переважна маса багатства зосереджується в руках невеликої групи олігархів. Саме цей висновок і доводить необхідність розгляду третьої складової механізму формування середнього класу — актуалізацію організаційно-розпорядчих методів управління на державному рівні, а також врегулювання питань щодо володіння засобами виробництва та землею. Вона походить від політичних завдань середнього класу суспільстві — створення відкритого, комунікабельного демократичного суспільства, конкурентоспроможного у міжнародному середовищі (рис.1).

Зазначена пропозиція підкріплюється тим фактом, що держава є соціально стійкою, якщо вона ґрунтується на трьох опорах: власники, чиновники, пролетарі. Причому система стійка, якщо суспільством керують власники [18; 19]. У нашому розумінні власники — це середній клас. Саме тому для подальшого економічного розвитку та соціальної стабільності обов'язковим має бути формування нової соціальної групи — середнього класу.

ВИСНОВКИ

Таким чином, процес формування середнього класу — це базова соціальний процес, який є підґрунтям генезису суспільства цивілізованих країн та основою стійкості усіх розвинутих держав, важливим критерієм ефективності соціально-економічних реформ. Розроблений та запропонований механізм формування середнього класу з врахуванням життєво важливих інтересів сприяє сталому інноваційно-інвестиційному розвитку та конкурентоспроможності країни. Разом з тим, потрібні цілеспрямовані заходи держави та дієві інструменти оптимізації структури соціальної стратифікації в суспільстві, яке претендує на статус технологічно розвиненої. Про це й піде мова в наших подальших дослідженнях.

Література:

1. Медведенко І. В. Роль держави в процесі становлення середнього класу в Україні [Електронний ресурс].

— Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/Jalilo16/009.htm>

2. Соціологія: підручник / Ред. Віктор Георгійович Городяненко. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Академія, 2002. — 559 с.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений/ Маркс К., Энгельс Ф. — М. — 1961. — Т. 20. — С. 293.

4. Заславская Т.И. Структура современного российского общества / Т.И. Заславская // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. — 1995. — № 6. — С. 6—13.

5. Лучко Т.І. Економічні основи формування середнього класу в країнах ринкової трансформації: дис. канд. наук: 08.01.01. — Харків, 2005. — 19 с.

6. Акціонерна модель економіки України — К.: Видавничий дім, 2005. — 346 с.

7. Ігор Юхновський. Головна мета — збудувати в Україні суспільство з панівним середнім класом // Дзеркало тижня. — 14 квітня 2007. — № 14 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/golovna_meta_zbuduvati_v_ukrayini_suspilstvo_z_panivnim_serednim_klasom-49724.html

8. Чисельність середнього класу в Україні скоротилася з 17% до 10—12% [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1738

9. Соціальні підсумки 2011 року: прірва між багатими і бідними та ліквідація соціальних зобов'язань [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2011/12/sotsialni-pidsumky-2011-roku-prirva-mizh-bahatymy-i-bidnymy-ta-likvidatsiya-sotsialnyh-zobov'язan>

10. Соціально-економічна захищеність населення України, за матеріалами вибіркового обстеження [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/sz/dop/zahust.htm>

11. Вернадский В.И. Нескольких слов о ноосфере [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/noos.html>

12. Антикризисное управление: учебник / Под ред Э.М. Короткова. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 432 с.

13. Львов Д.С. Миссия России (Гражданский манифест). — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — 56 с.

14. Свердлов Е.Н. Индивидуализм — це шлях ракової клітини // Известия. — 18 травня 2001.

15. Лист Ф. Национальная система политической экономии. — СПб., 1891 — С. 23.

16. Россией нужно править, как Рузвельт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://digest.subscribe.ru/economics>

17. Бондар О.В. Специфіка та роль стратифікаційного розширення українського суспільства на шляху до сталого інноваційного розвитку // Стратегічні імперативи сучасного менеджменту: зб. Матеріалів (Міжнар. наук.-прак. конф. До 20-річчя кафедри менеджменту) [2—3 лютого 2012 р., м. Київ]. — К.: КНЕУ, 2012. — С. 170—172.

18. Никитенко П.Г., Кулаков Г.Т., Бондарь О.В. Ранжирование рейтингов Беларуси, Украины и России по накопленному социально-экономическому потенциалу и эффективности его использования с учетом жизненно важных интересов населения // Международная научно-практическая конференция "Новые вызовы в экономике XXI века: международная научно-практическая конференция к 80-летию Института экономики НАН Беларуси" (г. Минск, 24—25 марта 2011г.) // Ин-т экономики НАН Беларуси. — Минск: Право и экономика, 2011. — С. 69—73.

19. Артишевский В.А. Проблемы социальной гармонии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://socio.by.ru/rus13.htm>.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2012 р.